5

ولاتەکانی دەوروبەری ئیلامونیا *

بەلای کەمەوە لە هەزاری یەکەمی پێش زاین ناوی ڕوباری زێی بادینان بە زمانی خەلکی ناوچەکە (ئێلامونیا)ی پێ دەوترا. لەدەوربەری ئەو ڕوبارەدا چەند ناوچەیەك هەبوون کە لێرەدا تەنها لە بەشێکیان دەدوێین.

ZAGROS WEBSITE

تێبینی: ئەم باسەم لە ئەسڵدا بە زمانی ئینگلیزی نووسیبوو بە مەبەستی بڵاوکردنەوەی لە گۆڤارێکی دەرەوەدا بەڵام تا ئێستا ڕەوانەی هیچ شوێنێکم نەکردووە باسەکە لە بارەی هەندێك لەو ناوچانەی دەوروبەری ڕووباری زێی گەورەیە (کە پێی دەوترا ئێلامونیا) و پێنج ناوچەم هەڵبژاردووە: وڵاتی ئێلامونیا خۆیو موصریو کومانیومێخری. پێنجەمیشیان شاری بارزانی (Barzani)یە کە لەم باسەدا بە باشم زانی بەشەکەی سەربەو وەرنەگێڕم ئەویش لەبەر هەندێك هۆ کە پەیوەندیان بە گۆڤاری (هەزارمێرد)ەوە نییە.

1- ئێلامونیا: زێی بادینان

لەڕێگەی پادشای ئاشوری سارگۆنی دووەمەوە (721–705پێش زایین) ئەوە دەزانین کە ئەو ڕووبارەی ئاشورییەکان پێیان دەووت زێی سەروو (زابو ئێلو) لای خەڵکی ناوچەکە بە ئێلامونیا Elamunia ناسرابوو.

پادشای ئاشوری لە میانەی لەشکرکەشیی هەشتەمیدا (714 پ.ز) و دواتر شەڕەکەی دژی موصاصیر ناوی زێی سەروو دەهێنێت و دەڵێت ئەو ڕووبارەی خەڵکی کیرخی (خابخی)و نائیری پێی دەڵێن ئێلامونیا[1].

ئێلامونیا هەروەها ناوی کێوێکە، بەڵام بە شێوەی ئێلامونی Elamuni هاتووە ئەویش لە لایەن پادشای ئاشوری تیگلات پلاصەری یەکەم (1115– 1077پ.ز) لەشکرکەشی دژ بە وڵاتی موصری Muṣri کە لە ساڵەکانی یەکەمی فەرمانڕەواییدا بەئەنجامی دابوو. پادشا ناوی کێوی ئێلامونی دەهێنێت کە یەکێکە لە چیاکانی وڵاتی موصری. پادشا ساڵێك پێش ئەوە ناوی وڵاتی ئالامون Almun دەبات کە یەکێکە لە چەند وڵاتێکی نەیار. پادشا لەو ساڵەدا دژ بەوڵاتی سوگی Sugi دەجەنگێت. ئەو وڵاتە بە وتەی پادشای ئاشور چۆکی بۆ دانەدابوو. سوگی لەناو وڵاتی خابخی Habhiدا بوو واتە بەشێك بوو لێی. ئەمەی دواییان وڵاتێکی فراوان بوو و لەباکوور و باکووری ڕۆژهەڵاتی ئاشوردا بوو. پادشای ئاشور لە میانەی باسەکانیدا دەڵێت کە دژ بە 60 هەزار جەنگاوەری وڵاتەکانی خیمێ Hime و لوخی Luhi و ئاریرگی Arirgiو ئالامون و نیمنی Nimni شەڕی کردبوو هەروەها دژی وڵاتی پان و بەرینی کورطێیەکان Kurṭe (خوێندنەوەی نوێی ناوەکە: بابخی Babhi[2] یە) لە کێوی سەختی خیریخی Hirihi کە لوتکەکەی وەکو خەنجەر وایە.

پادشای ئاشوری، بە وتەی خۆی، وڵاتی سوگی بە پانیو بە درێژی گرتو 25 لە خوداوەندەکانی بردو وڵاتەکەی وێران کردو هەموو شارەکانی سووتاند. ئەو جەنگاوەرانەش کە مابوونەوە خۆیان دا بەسەر پێی پادشا ئەویش لەوان خۆش بوو و باج و سەرانەی خستە سەریان[3].

بەم شێوەیە هەر سێ ئێلامونیا و ئالامون و ئێلامونی هەن کە هاوشێوەی یەکن و پێدەچێت لە یەك ناوچەدا بووبن. یەکەمیان ناوی ڕوبارەو دووەمیان وڵاتەو سێیەمیان چیایە. ناوی چوارەمیش هەیە ئەویش ئولمانیا Ulmania کە

---

* گۆڤاری هەزارمێرد، 20، حوزەیرانی 2002، ل 127-131.

[1] ARAB, II, 1927,S171.
[2] RLA, I, 1932,S.328.
[3] ARAB, I, 1926. S 233.

Zagros Website

ناوی ولاتەو لەلایەن ئاشور ناصیرپالی دووەمەوە هاتووە لە لەشکرکەشیی ساڵی 883ی پێش زایینی (یەکەم ساڵی فەرمانڕەوایی) کە زیاتر گەشتێکی سەربازی بوو.

پادشای ئاشور دەڵێت کە لەولاتی تومیی Tumme دەرچوو بەرەو ولاتی کیروری Kiruri و سەرانەی لەو ولاتەو چەند ولاتێك وەرگرت ئەوانیش سیمێسی Simesi، سیمێرا Simera، ئولمانیا، ئادائوش Adauš هەروەها خارگاییەکان و خارماسییەکان[4].

ناوچەی کیروری یان کیرروری Kirruri ڕۆژهەلاتی هەولێر بوو و دەروازەیەکی گرنگ بۆ ناوچەی ڕۆژهەلاتتر. لە کیرورییەوە ئاشورییەکان دەچوونە ڕۆژهەلات و لەوێوە بۆ ناوچەکانی دەوروبەری زێی بادینان سەردەکەوتن یان بۆ ناوچەکانی دەوروبەری زێی بچووك و باشووری دادەبەزین.

ئادائوش کە پادشا ناوی هێناوە هەروەها لەلایەن تیگلات پلاصەری یەکەمەوە باس کراوەو[5] لە باسەکانی ئەمیان گومان لەوەدا نییە کە کەوتبووە باکووری زێی بچووك. (سیمێرا)ش پێدەچێت هەمان سیمیریا Simirria بێت کە سارگۆنی دووەم ناوی هێناوەو[6] کە ئەمەیان ناوی کێوێکی بەرزەو شوێنەوارناسان وای بۆدەچن کێوی قەندیل بێت. کەواتە گەشتەکەی پادشا لە نێوان هەردوو زێکە بووە و ئولمانیا کە ناوی بردووە نزیك دەکەوێت لە ڕووی جوگرافییەوە لە ئێلامونیا وەك چۆن لە ڕووی شێوەی پێکهاتەکەیەوە هەروەها لێوەی نزیکە. دیاریش نییە کام لەو چوار شێوەیە ڕاستترە: ئێلامونیا، ئالامون، ئێلامونی، ئولمانیا.

ڕەنگە جیاوازییەکە بگەڕێتەوە بۆ جیاوازیی شێوازی ئاخاوتنی ناوچەکان بە جۆرێك هەر پادشایەك ناوەکەی لەزاری خەڵکی ناوچەیەکەوە وەرگرتبێت بەڵام هۆی ئەو جیاوازییە زیاتر بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە تۆمارکردنی ناوەکان لەلایەن ئاشورییەکانەوە دەقاودەق نەبووەو بەپێی زمانی خۆیان ئەو ناوانەیان وتووە و ئەمەش دیاردەیەکی ئاساییە، هیچ نەتەوەیەکیش ناتوانێت ناوەکانی نەتەوەیەکی تر بەشێوەی ئەسڵیی خۆی بڵێت و ئاشورییەکان لەم یاسایە بەدەرنین و نووسینی ناوە بێگانەکان بۆ نووسەرە ئاشورییەکان کارێکی زەحمەت بوو.

گۆڕانی دەنگی یەکەم لە چوارناوەکە شایستەی تێبینییە. دەنگەکە لە نێوان (ئا) و(ئو) و(ئێ)دایە و پێدەچێت دەنگەکە (ع) بێت یان (ه).

2- موصری و کومانی

لە سەرەتاکانی ماوەی حوکمیدا، تیگلات پلاصەری یەکەم (1115 – 1077 پ.ز) دژ بە ژمارەیەکی زۆر ولات جەنگا. یەکێك لەوانە موصری Musri بوو. ئیحتمالی زۆریش هەیە ئەو ولاتە لە باکووری ڕۆژهەلاتی ولاتی ئاشوردا بووبێت. پادشای ئاشور بەناو چیاکانی ئێلامونی و تالا Tala و خاروسا Harusa دەڕوات و ولاتی موصری، خۆی وتەنی بەپانی و بەدرێژی دەگرێت، شارەکانی (هەروەها گوندەکانی) ولاتەکە وێران دەکات و دەیانسوتێنێت. لەوکاتەدا لەشکری ولاتی کومانی Kumani دێت بۆ کۆمەکی موصری و شەڕێك لەناو کێوەکاندا بەرپا دەبێت و پادشا باس لە بەزاندنیان دەکات[7]. پادشای ئاشور ناوی شاری ئارینی Arini دەبات لە قەد پاڵی کێوی ئائیسا (ئایسا) Aisa بوو. پادشا دەڵێت ئەوان خۆیان دا بەدەستەوەو کەوتنە سەرپێی، دواتریش باس لە بەخشینی شارەکە و هێشتنەوەی و وەرگرتنی بارمتەو سەرانە. پادشا دواتر دەڵێت کە هەموو خەڵکی ولاتی کومانی کە بۆ کۆمەکی موصری هاتبوون هەموو خەڵکی ولاتەکەیان بانگ کردو خۆیان بۆ شەڕ ئامادەکرد[8].پادشا دەڵێت کە دژ بە 20 هەزار جەنگاوەر لەکێوی (تالا)دا شەڕی کرد، ئەوانەی

---

[4] ARAB , I, S 440.
[5] ARAB, I, S 325+ARI, 1, 1972, S 23.
[6] ARAB, II, S 142.
[7] AKA , p.75.
[8] AKA, p.76.

بەزاندو وردو خاشی کردن و تا کێوی خاروسا شوێنیان کەوت. کێوەکە بە وتەی پادشا بەرامبەر (لە دەقەکەدا: پێش) وڵاتی موصری بوو. پادشا شارە مەزنەکانی گرت و سووتاندنی[9]. دواتریش پادشا دەڵێت قەڵاو پەناگەی ئەوانی گرت کە ناوی خونوسا Hunusa بوو و کە سیٚ شوورای گەورەی هەبوو کە لە خشتی سوورەوەکراو دروست کرابوون و ڕیزە چڕەکانی لە شکرەکەیانی لەناو شارەکەو لە ناو چیاکاندا بەزاند و ((جەنگاوەرەکانیانی لە ناوەڕاستی گردەکاندا فڕێدا و سەرەکانیانی بڕی))[10].

پادشا شارەکەی گرت و سووتاندیو تالآنی کرد و سیٚ شوورا مەزنەکەی شارەکە و هەموو شارەکەی وێران کرد بیٚ ئەوەی لەیادی بچێت باس لە ڕەفتاری توندوتیژی خۆی لەگەڵ خەڵکەکەدا بکات[11].

پادشا خانوویەك بەخشتی سوورەوەکراو بنیات دەنێت و یادگارێك (لەوحێکی برۆنز) لەبارەی دەستکەوتەکانی ئەو وڵاتەی دادەنێت. دوای ئەوەش گەمارۆی شاری پادشایانەیان (واتە پایتەختەکەیان) دەدات کە ناوی کیبشونا Kibšuna[12] بوو. پادشای کومانی بەوتەی پادشا دەترسێت و خۆی بەسەرپێی پادشای ئاشوردا دەدات ئەویش هیچی لیٚ ناکات. تیگلات پلاصەریش فەرمانیان بۆ دەردەکات شوورا مەزنەکانی شارەکە کە لە پایەی خشتی سوورەوەکراو دروست کرابوون بڕووخێنن. لەوێشدا سەدان خانەوادەی یاخی هەبوون کە لەوێدا دەژیان و خۆیان بەدەستەوە نەدابوو. پادشا ئەمانەی بۆ ئاشور برد. پادشا بارمتەو باج و سەرانەی لەوڵاتەکە وەرگرت[13].

سەبارەت بەو ناوانەی بینیمانن دەتوانین کەمێك بەراوردی بکەین، بەلآم بیٚ ئەوەی بەتەواوی لەئەنجامەکانی ئەو بەراوردییانە دڵنیابین. سەرەتا ئەگەر ناوی موصری، کە دەکرێت موصری هەروا بەموزری بخوێنرێتەوە[14]، لەگەڵ ناوی ناوچەو خێڵی (مزووری)دا بەراورد بکەین هەڵەیەکی گەورە ناکەین لەڕووی جوگرافییەوە، چونکە دوو شوێنەکە نزیکن بەیەك مەگەر ئەو ڕاستییە نەبێت ناوچەی ئەمڕۆی مزووری ماوەیەك دوورە لەزێی بادینان، بەلآم ئەمە زیان بە بەراوردییەکەمان ناگەیەنێت چونکە موصری وڵاتێکی پان و بەرین بوو هەروەها ناوچەکان هەرگیز لەسنووری کۆنی خۆیاندا نامێنن تا بڵێین سنوورەکانی مزووریی ئەمڕۆ دەبێت هاوجووت بێت لەگەڵ ئەوانەی موصریی جاران.

ناوێکی نزیکیش لە شاری (خونوسا)ی کۆن هەیە ئەویش گوندی (خەنەس)ـە کە زۆر لەو دەوروبەرە دوور نییە. ناوی شاری (ئارینی)ش کە لە بنی چیای ئایسا بوو نزیکە لەناوی گوندی (هرن) کە لەقەدپاڵی چیای پێریٚس کە دەڕوانێتە سەر زێی بادینان. ناوی (هرن)یشم وەها لەنەخشەدا بینیوە و نازانم خوێندنەوەکەی ڕاستە یان نا، چاوەڕێی ڕاستکردنەوەیەکم لە شارەزایەکی ناوچەکە.

بەپاڵ ئەم موصرییە موصرییەکی تر هەیە کە شەلمانەصەری سێیەم (858–854پ.ز) باسی کردووە. ئەم پادشایە ناوی فیل و مەیموون .... وەکو سەرانە دەبات کە لەموصرییە بۆی هاتبوون. واتە ئەمەیان (میسر)ـە نەك موصرییەکەی خۆمانە، ئەمانەش دیاری بوون نەك سەرانە و پادشا خۆی هەڵکێشابوو.

سەبارەت بە (کومانی)؛ ناوەکە هەروەها (بەلآم بەشێوەی کومانیٚ) لەلایەن ئاداد–نیراری دووەمەوە (911–891پ.ز) هاتووە. پادشا دەڵێت (کومانێی فراوان تا مێخریو سالوا Salua و ئورادری Uradri (ئورارتو)...[15].

ناوێکی نزیك لەکومانی لەکاتی توکولتی نینورتای یەکەمدا (1244–1208پێش زایین) هەیە ئەویش ئوقومێنو(یان ئوکومێنو) Uqumenu. پادشا ئەم وڵاتە وەکو بەشێك لەوڵاتی گوتییەکان (قوتو) لەقەڵەم دەدات. پادشا هەروەها ناوی شاری قومێنو Qumenu دەهێنێت کە لەسەرچاوەی زێی سەروودایە. ئەم ناوەی دواییان لەگەڵ گوندی (کومانە)ی نزیك

---

[9] AKA, p. 77.
[10] AKA, p.78.
[11] AKA , P.79.
[12] AKA, p.80
[13] AKA, p.81-82.
[14] ARAB, I, S 591.
[15] ARAB, I, S 360.

Zagros Website

ئامێدی بەراورد کراوە[16]. بێگومان ناوی تریش هەن لەم ناوە بچن وەکو چۆمان کە لەسەر لقێکی زێی بادیناندایە کە یەکێکە لە سەرچاوەکانی ئەو زێیە هەرچەندە چۆمان ناوێکی نوێیەو لەکوردیدا واتای هەیەو ئەم جۆرە ناوە کوردییانە کەمتر پشتیان پێوە دەبەسترێت.

توکولتی نینورتا دەڵێت دژی وڵاتی ئوقومێنو کە لەوڵاتی گوتییەکانە شەڕی کردو ئەو وڵاتەی کردە تەپۆلکە (وێرانە)و ئەو میرانەی گرت کە سەربە (ئابولی...) ...Abuli، پادشای ئوقومێنو، بوون. پادشا ئەم میرانە دەباتە ئاشور ولەوێدا سوێندیان پێ دەخوات کە سەر بەو بن و پاشان بەرەڵایان دەکات[17].

3-مێخری

تیگلات پلاصەری یەکەم یادگارێکی لە وڵاتی مێخری Mehri جێهێشتبوو، ئەمەش بەهۆی باسەکانی ئاداد– نیراریی دووەم دەزانین کە ئەو یادگارەی بینیوو.

وشەی مێخرو Mehru ناوی درەختێکی بەنرخ و بەکاربووە. پێشتر توکولتی نینورتای یەکەم دەڵێت سەربازەکانی (قوتو)ی بەکار هێنابوو بۆ بڕینی پارچەی گەورەی تەختە (کۆڵەکەی تەختە) لەوڵاتی مێخرو. دواتر ئەم کۆڵەکانەی بردە شاری ئاشور تا لە کۆشکەکەی خۆی بەکاریان بهێنێ[18]. پادشا ئاماژە بەوە دەکات کەوا ئاشورو خواوەندی تر یارمەتییان دابوو بۆ ئەوەی ئەو گوتییانە بخاتە ژێر دەستی خۆی.

پادشای ئاشور ناوی هەردوو وڵاتی مێخریو شاری شارنیدا Šarnida دەبات لەدەقێکدا کە یارمەتی ئەوەمان نادات شوێنەکە دەستنیشان بکەین.

جگە لەناوی وڵات، مێخری وەك ناوی چیا لەسەردەمی تیگلات پلاصەری یەکەمدا دەبیستین. پادشا دەڵێت: کە وڵاتی (کومانی)ی تا چیای مێخریی گرت. واتە دەبێت ئەم چیایە لەسەر سنووری وڵاتی کومانی بووبێت. ئیتر نازانین ئایا ناوی چیاکە لەناوی وڵاتەکەوە هاتووە (یاخود بەپێچەوانەوە) یان ناوی چیاکە لەناوی درەختی مێخرو وەرگیراوە.

ئاداد-نیراری دووەم پەلاماری وڵاتی فراوانی خابخی Habhiی دا (کە پێشتر لەلایەن شوێنەوارناسانەوە بە کیرخی Kirhi دەخوێنرایەوە)و ئەم شارانەی گرت: بازا Baza، ساربالیا Sarbalia (شێوەی تر: سیربالیا Sirbalia)، دیدوالا Diduala و شارەکانی سەر قەراغی ڕووباری ڕوورو Rûru لەوڵاتی مێخریداو باس لە یادگارەکەی تیگلات پلاصەر دەکات کە دەبێت بەتەئکید تیگلات پلاصەری یەکەم بووبێت. سەبارەت بە ڕووباری ڕوورو ئاشکرا نییە ئایا ڕووباری شەمدینانە کە لقێکی زێی بادینانە یان لقەکەی باشوورتری زێ بێت واتە ڕوکوچوك.

[16] ماستەرنامەی کۆزاد محەمەد ئەحمەد لەبارەی نووسراوێکی توکولتی نینورتای یەکەم، بەغدا، 1933، لاپەڕە 110.

[17] **ARI, I, S689a**

[18] **ARI, I, S691.**